

Qasımova Nərmin İsa qızı¹
AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ SİNONİM VƏ ANTONİMLƏRLƏ APARILAN İŞİN TAKTİKİ
MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Dünyada elmi-texniki tərəqqi ictimai inkişafı sürətlə irəli aparır. Buna baxmayaraq, hələ də şagirdləri elmi bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndirmə metodlarında çətinliklər və problemlər qalmaqdadır. Təhsilin daima artan tələblərə cavab verməsi məqsədilə onun məzmunu və metodlarında təkmilləşmələr aparmaq inkişafı sürətləndirən mühüm amillərdəndir. Azərbaycanda təhsilə indi elmin, mədəniyyətin, cəmiyyətin, millətin inkişafı, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi vasitəsi kimi baxılır.

Azərbaycan dili təliminin prinsiplərindən də hər hansı bir mövzunun təlimi prinsipləri təzahür etmiş olur. Bu mənada sinonim və antonimlərin də tədrisində bu cəhəti mütləq nəzərə almaq lazımdır. Ümumidən xüsusiyyətdə doğru prinsipini biz belə bir model ilə təsəvvür edirik: Azərbaycan dili – leksika – leksik semantizasiya – sinonimlər və antonimlər

Leksik semantizasiya deyilən bir termin var. Bu termin sözün omonim, sinonim, antonim, çoxmənalılıq və s. xassələrinin ifadə olunma rəngarəngliyi kimi təzahür edir.

Leksik semantizasiya sözün mənə qruplarının yeni-yeni oxşar və fərqli mənalarda çıxış etməsi kimi də işlənir.

Rus və Azərbaycan leksikoloqlarının monoqrafiyalarında hər iki anlamda həm oxşar (hətta biri o birisini inkar etməyən), eyni zamanda fərqli cəhətlər də vardır. Bizim məqsədimiz onları şərh etmək deyil, sadəcə məlumatlar arasında yeni mülahizələr söyləməkdən ibarət olduğu üçün konkret faktlar üzərində dayanmaqdır. Konkret faktlar isə dildə istənilən qədərdir və ədəbi-bədii təfəkkürümüzdən süzülüb nitqimizdə də işlənməkdədir. Belə sözlərin haqqında danışmağa ehtiyacda mütləq aktuallıq kəsb etməkdədir.

Biz hazırda, ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatı təhlil müstəvisinə çəkməyi deyil, yalnız ibtidai sinif “Azərbaycan dili” dərslərindəki əsas mətnlərin sinonim və antonimlərini semantizasiya süzgecindən keçirməyi qarşıya konkret məqsəd qoymuşuq. O da məlum məsələdir ki, müasir Azərbaycan dili dərsləkləri ədəbi-bədii mətnlər əsasında qurulur və oradakı mətnlər üzərində leksik çalışmalar və yaxud da təhlillər həyata keçirilir. Biz burada ibtidai siniflər üçün fəaliyyətdə olan Azərbaycan dili dərslərindəki mətnlərin sinonim və antonimlərə görə semantizasiya nümunələrini şagirdlərdə nitq zənginliyi yaratma imkanlarına görə təhlilini verməyi nəzərdə tutmuşuq. Onu da deməliyik ki, dilimizdə linqvistik mənəlaşma prosesi sürətlə gedir. Təbiidir ki, təfəkkürdə yeni anlayışlar meydana çıxırsa, orada nitqə yeni-yeni sözlər gəlir, deməli, orada mənə çalarlarının yaranması və güclənməsi də müşahidə olunmalıdır. Mətnşünaslıqda bu görüntüləri nəzərdən qaçırmamaq olmaz. Çünki dil və nitq dialektikası məhz bu cür baş vermiş olur. Dərsləklərimizdəki [1; 2; 3; 4] mətnləri təhlil obyektinə çevirmiş olsaq, çox maraqlı hadisələrin şahidi ola bilərik. Sinonim və antonimləri də predmetə çevirsək, daha maraqlı dil faktlarını müşahidə edərək. Bu məsələnin də aktuallığı haqqında danışsaq, deməliyik ki, sinonim və antonimlərin müşahidələri üzrə söhbəti ibtidai sinif Azərbaycan dili dərslərindən başlamağımız təsadüf hesab oluna bilməz. Bu iki vahidin maraqlı dil xüsusiyyətlərini şagirdlərin düşüncə müstəvisinə çıxarmaq həm vacib, həm zəruri və həm də aktualdır. Bu məsələnin psixolinqvistik əsası isə belədir: böyüməkdə olan nəsil üçün dildə maraqlı doğuran linqvistik xassələr inkişafa daha sürətlə yol açmış olur. Təfəkkürdə yaranan kəşflər məhz belə olur. Dilçilikdə də belə yanaşmalar mövcuddur. Hətta dahi Nizami Gəncəvi də vaxtilə bu barədə yazmışdır:

“Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,

Dünyada söz olmasa nəyə gerek düşüncə!”

Dilimizdə oxu(maq) feili və oxu ismi vardır. Bunların yaratdığı sinonimlərin işlənmə arealını nəzərdən keçirsək, zənginləşmə prosesinin tiplərini və tipologiyasını təsəvvürümüza gətirə bilərik: oxu-qıraət (kim çox oxuyar, çox da bilər); oxu–öyrənmək (filosoflar demişdir: oxumaq, oxumaq, yenə də oxumaq; və ya insan beşikdən qəbrə qədər öyrənməlidir və s.); oxu–ifa et (İstəyirəm, oxuyam muğamı-taza, ordan yeni ki, ucalım şuri-şahnaza); oxumaq–təhsil almaq və ya təhsil (“Təhsil millətin gələcəyidir”; “Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa”; oxu–dərslük adı (Ana dili-əlifba, oxu, yazı və dil qaydaları deməkdir), oxu–məzmun xəttinin adı, oxu–bəxtəvərlik oxumaq, söyləmək, oxu–qəzəl, mərsiyə, dua və s. oxu–oxumağa getmək, oradan qayıtmaq. Oxu sözünün dominant mənası vaxtilə məktəb sözü olub. Türk dilində məktəbə “okul” deyilməsi də məhz bununla əlaqədar ola bilər.

Oxu sözünün meydan oxumaq kimi sinonimik ifadə forması da var.

Ümumiyyətlə, 7 feil və 3 isim kimi işlənən bu sözün mənaları sinonim ilə ifadə olunur və hər bir sinonim mənənin da əksini göstərən söz antonim təşkil edə bilər. Bəs şagird nitqinə bu qədər söz və ifadənin daxil olması diqqətdən kənar qala bilərmi? Yaxud da bu qədər nitqi zənginləşdirmə vasitələrinə biganə qalmaq mümkündürmü? Xüsusilə də I–IV sinif şagirdlərinin sözə həssas yanaşdığı bir dövrdə. Əlbəttə, bir sıra digər mühüm cəhətlərə fikir vermək də yerinə düşər. Məlumdur ki, leksik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri onların didaktik-metodik əsaslarını təşkil edir.

Bu prinsipi şərh edərkən biz sinonim və antonimlərlə ibtidai sinif şagirdlərində nitq zənginliyi yaratmağı başlıca vəzifə hesab etdik və təlim məqsədləri ilə şagird nailiyyətlərini göstərməyi əsas vəzifə kimi nəzərdə tutduq.

¹Bakı Slavyan Universiteti, doktorant

Qeyd etməliyik ki, leksik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri dedikdə biz həmin vahidlərin səs quruluşundan tutmuş, ta cümləyə və mətnə kimi rolunu və funksiya-sını açıqlamağı göstərmək istəyirik. Bunlar hansılardır?

1) Leksik vahid olan söz, hər şeydən əvvəl, mənalı səsler toplusudur. Bu tərif V.V.Vinoqradov kimi metodoloqun “Слово о слове” adlı monoqrafiyasında var. [7, s.17]

1. Azərbaycan dilçiləri içərisində bəziləri səsi mənalı hissə saymırlar. Bu, ola bilsin ki, elmi ədəbiyyatdan istinad gətirənlər üçün mütəbər sayıla bilsin. Görkəmli dilçi A.Qurbanovun tədqiqatlarında oxuyuruq: “*səs dilin mənalı vahidlərinin –morfemlərin və sözlərin fərqləndirilməsinə imkan yaradır*” [6, s.54] Ancaq bizim fikrimizcə, səs də nitqdə söz kimi mənalı hissəcikdir. O, necə ola bilər ki, mənasız hissəcik sayılsın. Axı mənasız bir şeydən mənalı bir şey, yəni söz necə yarana bilər? Məsələ burasındadır ki, səs mənalı fonem ola bilər, daha ləksem yox. Eyni zamanda yaddan çıxarmayacağı ki, elə fonem də var, həm də ləksemdir və yaxud da ləksem olan sözü əvəz edir: mən, sən, o

Məsələyə başqa bir tərəfdən yanaşsaq, deməliyik ki, sözdən qabaq səsler yaranır və ya səsə uyğun adlar var: gurultu, fisilti, guppultu, şır-şır, tappilti, qijilti, tıslıtı və s.

Görünür, səsin mənası yoxdur deyən bəzi alimlər məna deyəndə yalnız leksik mənanı nəzərdə tutub belə fikir söyləmişlər. Halbuki dilçilikdə morfoloji məna, sintaktik məna, üslubi məna, fonetik mənalara da var. Söz-ləksemdir və onun təliminin əsasında fonoleksem dayanması şübhəsizdir. Söz üçün ton, tembr, vurğu başlıca formalaşdırıcı prosesdir. Əgər elədirsə, alma-alma; gül-gül, qan-qan, yağ-yağ, qaçaq-qaçaq və s. sözlərin vurğusunun gücünü, istiqamətini müəyyən edən intonasiyadırsa, intonasiya da fonetika deyilmi? İntonasiya amili çox əsaslı amildir. Sinonimləri də antonimləri də onsuz necə təsəvvür etmək mümkündür? Buradan çıxan ümumdidaktik, ümumiləşmiş birinci vəzifə belə ola bilər ki, sinonimlər və antonimlərdən hər birinin müşahidəsi və təhlili intonasiyadan başlanmalıdır. İkinci ümumiləşmiş nəticə belədir: Sinonim və ya antonim təşkil edən sözlər və ya birləşmələr eyni intonasiyaya, yəni vurğuya malik olur. Vətən–yurd, oba; dost–düşmən və s.

Üçüncü ümumiləşmiş nəticə isə belədir: sinonim və antonimlər haqqında anlayışlar yaradılması, bacarıqların formalaşdırılması nümunələrin düzgün oxusundan başlamalıdır. Çünki oxu səslə keçirilməzsə, leksik məna, onunla yanaşı frazemik məna da axtarılmaz. Bütün bunlar sözlərin leksik, yaxud frazemik mənasının orfoqrafiya yolu ilə müəyyənləşdirməsinə əsas verir. Eyni zamanda bu prosesdə orfoepiya amilini də diqqətdən kənar saxlamaq olmaz. Beləliklə, biz hesab edirik ki, sinonim və antonim didaktikası inteqrativ didaktikadır və dörd məzmun xəttinin hər birində reallaşdırma standartları, təlim məqsədləri və nəticələri obyektiv gerçəkliyə söykənir. Obyektiv gerçəklik isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi, linqvistik xüsusiyyətdən irəli gəlir. Bu mənada elmi əsasların inteqrativliyi qəbul ediləndir. Nə üçün sinonim və antonimlər çox vaxt mətnlər əsasında deyil, ayrıca sözlər kimi öyrədilmişdir? Nə qədər cümlədən, fikirdən, mətndən kənar söz və ya söz birləşməsindən ibarət sinonim və ya antonim axtarışda ola bilər? Buna didaktika yol verməz. Ənənəvi təlimdə bu məqsədlə mətndən az istifadə olunardı, sinonim və antonimlər statik bir anı əks etdirərdi. Bu məqsədlə şəkillərdən istifadə olunardı. Məsələn, oğlan və ya qız suya atılır, tullanır; yaxud da girir, çıxır, durur, qalxır, soyunur, geyinir və s. Hazırda bunlar rabitəli mətndən çıxarılan nəticələrlə baş verir və şagird nailiyyətləri də təlim məqsədləri, yaxud nəticələri kimi qiymətləndirilir. İkinci sinif şagirdi hər bir mətnin dinləyib-anlama, oxusunda məna-məzmun təhlili vasitəsilə leksik semantizasiya üzrə işlədilir. Mətnin leksik təhlili kimi geniş bu anlayışda sinonim və antonimlərin də inteqrasiyasından didaktika, yəni elmilik, sistemətiklik, əyanilik və s. prinsiplər də qazanmış olur. Çünki bütün bunlar təlimin hər zaman istinad oluna biləcək prinsipləridir. Odur ki, şagirdlərdə fikir dərinliyi və nitq zənginliyi yaratmaq cəhətdən potensial imkanlara malik olduğu üçün biz də məhz bu cür yanaşmanı təqdir edirik.

2. Sinonim və antonimlərin təlimində inteqrasiya prinsipi haqqında

Məlumdur ki, Azərbaycan dili kurikulumu inteqrativ kurikulum sayılır. Deməli, sinonim və antonimlər də fəndaxili və fənlərarası əlaqələr əsasında nitqi zənginləşdirmə məqsədi ilə öyrədilməlidir və buna da məsələnin nəzəri-didaktik əsasları deyilir. Əvvəlcə, fəndaxili inteqrativ yanaşmanın əhəmiyyətini qeyd etməyə çalışaq.

“İnteqrativ kurikulum belə bir məqsədi reallaşdırmağa imkan verir ki, məktəblər təhsilə ayrı-ayrı fənlərin öyrədilməsi kimi deyil, XXI əsrin tələb etdiyi həyati bacarıqların inkişaf etdirilməsi prosesi kimi baxmalı, şagirdləri həyat boyu öyrənməyə hazırlamalıdır” [5, s.119].

İnteqrasiyanın bir başqa özəl cəhəti də onun öyrənilən mövzunun ümumiləşdirici xarakter daşmasıdır. Buna bədii təfəkkürdə bir güllə bahar və ya xüsusilərin özündə ümumi nəticəni görə bilmək imkanı qazandırmaqdır. Misal üçün, nitq inkişafını öyrənən şagird təfəkkür inkişafı ilə birlikdə öyrəndiklərindən dərs haqqında, onun aspektləri haqqında nəticə çıxarır. Daha konkret desək, sinonim antonimlə birləşdikdə digər leksik vahidlərlə əlaqə və vəhdətdə dil təlimi haqqında düşünüb nəticələr çıxarmağa əsaslar vermiş olur. Məsələni mövzumuzla bilavasitə bağlasaq, deməliyik ki, sinonimlərin tədrisindən əvvəl şagirdlər sözün leksik və qrammatik mənası ilə tanış edilir. Həmin mənalara göstərməkdən ötrü söz və söz birləşmələrindən istifadə olunur. Məsələn:

məktəb– elm ocağı, təhsil müəssisəsi, ibtidai, orta, ali məktəb və s.

məktəb– isim, ümumi isim, adlıq halda, nə? və s.

vətən–el, oba, yurd, insanın doğulub boya-başa çatdığı yer, məkan və s.

vətən–isim, ümumi, adlıq halda, nə? və s.

at–heyvan, dördayaqlı, dırnaqlı və s.

at– isim, ümumi, adlıq halda və s.

dərə–yer səthindən alçaq olan yer, sahə, ərazi və s.

dərə–isim, ümumi isim, nə? və s.

Göründüyü kimi, şərhedici yaxınmənalı sözlər və ya ifadələr əslində məktəb, vətən, at, dərə sözlərinin sinonimi kimi çıxış edir. Bunların anlaşılmasında sinonimlərə hazırlıq prosesi gedir. Bu, əslində obyektiv integrativ əlaqələrdir. Sinonimlərə bu cür ehtiyac təbii ehtiyac sayılır. Burada hec cür süni əlaqədən söhbət gedə bilməz. Əlaqə obyektiv əlaqədir və özü də mövzulararası sayılır. Bu təbii prosesin doğurduğu əlaqə - vasitə də adlanır. Belə ki, el, oba, yurd, insanın doğulub boya-başa çatdığı yer, məkan, vətən məhfumunun həm də sinonimidir. Eləcə də heyvan, dördayaqlı və s. at məhfumunun, yer səthindən alçaq olan yer, sahə, ərazi dərə məhfumunun sinonimi hesab olunur. Bunların hər biri sinonim anlayışının əmələ gəlməsində mühüm cəhət olub, dil təlimində duyum elementləri rolunu oynayır. Duyum eyni zamanda gələcəkdə baş verə biləcək biliklərin simptom daşıyıcıları kimi fəaliyyət göstərir ki, bu da çox mühüm amil sayılır. Ümumiyyətlə, bu anlayışların formalaşmasında, yaxud da onların yaranmasında və mənimsəmənin daxilində duyumun rolunu hec cürə inkar etmək olmaz.

Leksik sinonimika məhz bu şəkildə baş verdiyi kimi, qrammatik sinonimika da bunun ardınca baş verir. Sadəcə onların fərqi dil və ya nitq amili olmalarındadır. Qrammatik mənə eyniliyi didaktik, leksik mənə amili nitq sinonimləri adlanır. Əlbəttə, belə bir informasiya nəzəri məsələdir. Şagirdə çatdırılmalı şərh üsulu deyil, lakin elmi fakt kimi mövcuddur və integrativ elmi potensialı təşkil edir. Bu cür şərhləri antonimlərin, təbii ki, tədrisi prinsipləri haqqında da vermək olar. Belə ki, antonimlər sinonim – yaxınmənalı hər bir sözün doğurduğu assosiativ anlayışlardır. Misal üçün, dərə–təpə; su–quru; tez–gec; axşam–səhər; zəif–güclü; dost–düşmən; piyada–atlı; qohum–yad; batır–çıxır; gəlir–gedir və s. Belə sözlərin də hər birinin bir neçə cür izahı, şərhli və ya yaxınmənalı sözü olarsa, bu da antonim-sinonim və yaxud da sinonim-antonim daxili xassələridir və təlimdə bunları da bir ümumidə və ya integrasiyada təsəvvür etmək olar.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili dərslərində sinonim və antonimlərlə bağlı şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin geniş imkanları var. Həmin imkanların bir çoxu metodik vəsaitlərdə göstərilərsə də, bir çoxundan rabitəli mətn üzərində motivasiya mərhələsində söz və ifadələrin mənası açılması üçün istifadə olunur. Rabitəli mətn üzrə suallara cavab, oxu və yazı məşqləri şagirdlərin sinonim və antonimlərdən istifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin I sinfi üçün dərslik / R.İsmayilov, S.Abdullayeva, G.Orucova [və b.] –Bakı: Altun kitab, –2012. –s.159.
2. Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin II sinfi üçün dərslik / R.İsmayilov, G.Orucova, Z.Xəlilov [və b.] –Bakı: Altun kitab, –2009: –208 s.
3. Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin III sinfi üçün dərslik / R.İsmayilov, G.Orucova, Z.Xəlilov [və b.] –Bakı: Altun kitab, –2010. –208s.
4. Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinfi üçün dərslik / R.İsmayilov, S.Abdullayeva, D.Cəfərova [və b.] –Bakı: Altun kitab, –2011. –224 s.
5. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri (metodik tövsiyə) / redaktor Ə.Abbasov –Bakı: Kövsər, –2008. –224 s.
6. Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: [2 cildə] / A.M.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, –c.1.–2003.–450 s.
7. Виноградов, В.В. Русский язык / В.В.Виноградов. –Москва: Высшая школа,–1986. –640 с.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tədrisin metodikası, sinonim, antonim, taktiki məsələ, dərslik

Ключевые слова: азербайджанский язык, методика обучения, синонимы, антонимы, тактические вопросы,

Key words: Azerbaijani language, teaching methods, synonyms, antonyms, tactical issues, textbook.

О ТАКТИЧЕСКИХ ВОПРОСАХ РАБОТЫ С СИНОНИМАМИ И АНТОНИМАМИ ПРИ ОБУЧЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

В статье рассматриваются тактические вопросы работы с синонимами и антонимами при обучении азербайджанскому языку. Одним из основных требований современной учебной программы по предметам является обогащение речи и словарного запаса учащихся на уроках азербайджанского языка начальной школы за счет увеличения их количества и качества, углубления их мышления новыми понятиями и расширения их мировоззрения. Речь, мышление и мировоззрение входят в сеть выполнения норм по содержательным линиям как три дидактических направления. Большинство стандартов, внедренных на уроках азербайджанского языка в I-IV классах, непосредственно связаны с этой проблемой, и эти стандарты также определяют обязанности учителей в письменных инструкциях к учебникам.

ON TACTICAL ISSUES OF WORKING WITH SYNONYMS AND ANTONYMS IN TEACHING THE AZERBAIJANIAN LANGUAGE

Summary

The article deals with tactical issues of working with synonyms and antinomy when teaching the Azerbaijani language. One of the main requirements of the modern curriculum in subjects is to enrich the speech and vocabulary of students in the Azerbaijani language lessons of primary school by increasing their quantity and quality, deepening their thinking with new concepts and expanding their worldview. Speech, thinking and worldview are included in the network of fulfilling norms along content lines as three didactic directions. Most of the standards introduced in the Azerbaijani language classes in grades I-IV are directly related to this problem, and these standards also define the duties of teachers in written instructions for textbooks.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova